

## Kryzys zwyczajny, a jednak niezwykły: wnioski końcowe

*Adam Mrozowicki, Jacek Burski,  
Jan Czarzasty, Alicja Pałęcka*

Wybuch pandemii COVID-19 w 2020 r., podobnie jak globalny kryzys finansowy w latach 2007–2009, skłonił badaczki i badaczy społecznych do formułowania diagnoz w kategoriach „socjologii końca” (Crow, 2005). Pisano m.in. o kryzysie neoliberalizmu (Arak, 2021; Kiliń, 2021), państwa narodowego (Thorpe, 2022), antropocenu (O’Callaghan-Gordo i Antó, 2020), usług publicznych (Crouch, 2022) i reprodukcji społecznej (Jayasuriya, 2023; Mezzadri, 2022a). Ivan Krastev (2020) sugerował wprost, że kryzys zdrowotny zmieni naszą rzeczywistość w taki sposób, że „powrót do normalności” sprzed jego wybuchu będzie niemożliwy. Przeprowadzone w książce analizy potwierdziły, że pandemia COVID-19 zintensyfikowała i ujawniła nowe wymiary i konsekwencje wskazanych powyżej kryzysów i w pewnym stopniu przebudowała postpandemiczną normalność, m.in. za sprawą zmian w organizacji i technologiach pracy. Zarazem jednak nasze badania wskazały na znane w socjologii zjawisko ciągłości podstawowych struktur, instytucji i strategii życiowych pomimo szeregu z trudem kontrolowanych i nieprzewidzianych wstrząsów społecznych.

Oswojenie kryzysu pandemicznego nie oznacza bagatelizowania jego głębokich i dramatycznych konsekwencji oraz kosztów ludzkich, gospodarczych i społecznych. Wpisuje się ono jednak w opanowanie epidemii COVID-19 za sprawą skutecznych szczepionek, faktyczną stabilizację gospodarek, powrót do pracy stacjonarnej (choć udział pracy zdalnej i hybrydowej pozostał zauważalnie większy niż przed pandemią) i inne procesy, które sprzyjają powszechnemu

poczuciu funkcjonowania w świecie, który z grubsza przypomina ten sprzed kryzysu zdrowotnego. Dla badaczy i badaczek społecznych to przykład „odporności społecznej” lub – jeśli użyć popularnej dziś spolszczonej wersji angielskiego terminu – „rezyliencji” (P.A. Hall i Lamont, 2013). Zjawisko „ciągłości w zmianie” przypisać można opisywanym przez neoinstytucjonalistów procesom zależności od ścieżki, w którym raz wytworzone instytucje społeczne z trudem ulegają przemianom i warunkują odpowiedzi aktorów społecznych na zachodzące zmiany (Federowicz, 2004; North, 1991). Można je również odnosić do fundamentalnych, strukturalno-systemowych cech kapitalizmu, który dostosowuje się do kolejnych kryzysów przez serię przesunięć, udoskonaleń i innowacji, zgodnie z logiką „twórczej destrukcji” (Clarke, 1994; Schumpeter, 1995). W miarę upływu czasu niektóre z tych innowacji ulegają upowszechnieniu i instytucjonalizacji, stając się rutynowymi działaniami w codziennej pracy i życiu (May i Finch, 2009), inne natomiast, jak pokazaliśmy w przypadku części innowacji społecznych w pandemii (Mrozowicki i Burski, 2024a), podlegają procesom „zbiorowego zapomnienia” (por. Minarova-Banjac, 2018).

Poczucie powrotu do normalności wpływać też może ze znanego z historii faktu zapomnienia o epidemiach (Afeltowicz i Wróblewski, 2021). O ile można je po części rozpatrywać jako przejaw wypierania z pamięci zjawisk trudnych i bolesnych (Klinenberg, 2024) lub wiązać to ze stosunkowo krótkim trwaniem apogeum kryzysu zdrowia publicznego (Afeltowicz i Wróblewski, 2021), o tyle przedstawiona w naszej książce argumentacja skłania do nieco innej interpretacji. W zaproponowanym tutaj ujęciu pandemia COVID-19 nie była jedynie kryzysem zdrowia publicznego, ale jednym z wielu momentów rozłożonego w czasie wielokryzysu, a jej normalizacja związana jest również z faktem, że wiele ujawnionych przez nią zjawisk było mniej „nadzwyczajnych”, niż wynikałoby to z towarzyszącego jej początkom dyskursu medialnego.

Szczególnie w przypadku pracowników i pracownic analizowanych w książce usług publicznych, kluczowych dla codziennego funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki, szkół, szpitali, domów pomocy społecznej czy szeroko rozumianej logistyki, pandemia wpisywała się w długotrwałe i w znacznym stopniu uniwersalne (przynajmniej w świecie zachodnim) procesy i zjawiska w ich miejscach pracy: niedobór pracowników, prekaryzację zatrudnienia, odbiegające od oczekiwań wynagrodzenia czy ograniczoną reprezentację interesów zbiorowych w stosunkach pracy. Zjawiska te oddają chroniczny kryzys usług publicznych, który towarzyszy procesom ich liberalizacji, komercjalizacji i szeroko rozumianego urynkowania w wielu krajach na świecie (Greer i Umney, 2022; Keune, 2020; Kozek, 2011). Innymi słowy, wstrząs (post)pandemiczny rozplątał się w morzu chronicznego kryzysu usług publicznych, który został

w świadomości zbiorowej oswojony zgodnie z zasadą działania mechanizmu analizowanego przez nas już wcześniej w odniesieniu do prekaryzacji pracy (por. Mrozowicki, Czarzasty, 2020).

Książkę otworzyła propozycja oryginalnej konceptualizacji zjawiska wielokryzysu inspirowana klasycznymi koncepcjami kryzysu w socjologii gospodarki (w szczególności Karola Marksa i Karla Polanyiego, a także w pewnym stopniu Josepha Schumpetera) i teorią reprodukcji społecznej (Bhattacharya, 2017; Federici, 2021; Fraser, 2017). Elementem wspólnym teorii reprodukcji społecznej oraz koncepcji Marksa i Polanyiego jest założenie o strukturalnym napięciu pomiędzy dominującą we współczesnym kapitalizmie logiką rynkowo-efektywnościową a warunkami koniecznymi dla odtwarzania życia. Kryzysogenna natura kapitalizmu, widoczna w poprzednich kryzysach (m.in. wielkim kryzysie lat 1929–1933), ujawniła się ponownie ze szczególną mocą w erze neoliberalnej, wobec erozji i ograniczania znaczenia instytucji społecznych chroniących ziemię, pracę i samą gospodarkę przed utowarowieniem i ostrą konkurencją rynkową. Efektem rosnącego urynkowienia różnych aspektów życia społecznego, w tym dóbr i usług wspólnych, jest szczególna wrażliwość współczesnych społeczeństw i gospodarek, w tym świata pracy, na kryzysy nagłe, przed których konsekwencjami nie chroni ich w wystarczającym stopniu skuteczna siatka instytucjonalna.

Zaprezentowana w książce koncepcja wielokryzysu uzupełnia dominujące w literaturze ujęcia systemowe (Lawrence i in., 2022; Tooze, 2022) o aspekt procesualny, kładąc nacisk na splot kryzysów endogennych i egzogennych, chronicznych i nagłych (Vigh, 2008). Procesualne spojrzenie na wielokryzys pozwala na wyjście poza „prezentyzm”, który zasadza się na skupieniu się na terażniejszym nagromadzeniu problemów, oraz analizę jego uwarunkowań instytucjonalnych i strukturalnych. Zastosowaliśmy do badań empirycznych podmiotowe spojrzenie na wielokryzys, oparte na analizowaniu go z perspektywy jednostek i grup nim dotkniętych, z wykorzystaniem szerokiego spektrum metod i technik socjologicznych badań jakościowych, w tym panelowego, ogólnopolskiego sondażu CATI, wywiadów fokusowych i biograficznych wywiadów narracyjnych, przestrzegając reguły triangulacji metodologicznej. Istotnym wnioskiem, który ujawniły zarówno badania jakościowe, jak też ilościowe, jest współistnienie w świadomości społecznej i doświadczeniu osób badanych wielu kryzysów makrospołecznych, które jednak – inaczej niż w prowadzonych równoległe badaniach (por. Błaszczuk i Pieńkowski, 2025) – nie zawsze układają się w spójny wzór globalnego „metakryzysu”. Jest raczej tak, że kryzysowe narracje w świadomości społecznej i doświadczeniach badanych są wewnętrznie zróżnicowane i zapośredniczone przez szereg czynników, w tym m.in. dyskurs

medialny, jednostkowe i zbiorowe zasoby związane z cechami społeczno-demograficznymi, orientacje polityczne (co szczególnie istotne w kontekście silnej polaryzacji), a także doświadczenia biograficzne i strategie życiowe.

Przeprowadzone badania potwierdziły, że wstrząsy egzogenne po 2020 r., w tym przede wszystkim pandemia COVID-19 i pełnoskalowa wojna w Ukrainie, uwypukliły chroniczny kryzys reprodukcji społecznej, uruchamiając – zgodnie z oczekiwaniami wypływającymi z teorii patchworkowego kapitalizmu (Rapacki, 2019a, 2019b; Gardawski i Rapacki, 2021) – spontaniczne, oddolne strategie dostosowawcze. Zarówno w książce, jak i w towarzyszących badaniom publikacjach (Mrozowicki i in., 2025a) odnosiliśmy obserwacje o tej oddolnej, nierzadko innowacyjnej mobilizacji pracowników i pracownic do cech patchworkowego porządku kapitalistycznego w Polsce. Na wielokryzys w świecie pracy składa się szereg powiązanych ze sobą zjawisk i procesów. W odniesieniu do rzeczywistości po 2020 r. interesowały nas zwłaszcza sploty globalnego kryzysu zdrowotnego, konsekwencje wojny w Ukrainie i trwającego przejścia migracyjnego w Polsce, wyrażającego się m.in. w intensyfikacji migracji do naszego kraju (Okólski, 2021), kryzysu inflacyjnego i kryzysu kosztów życia. W tle tych zjawisk nawiązywaliśmy do kryzysu politycznego związanego z „nieoliberalnymi” zwrotami w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Bustikova i Guasti, 2017) oraz do kryzysu dialogu społecznego (Czarzasty i Mrozowicki, 2023). W mniejszym stopniu analizowaliśmy takie oblicza wielokryzysu, jak kryzys demograficzny, energetyczny i klimatyczny, co wynikało nie tyle z ich bagatelizowania, ile z konieczności ograniczenia i tak już bardzo szerokiego zakresu prac badawczych.

W wyniku badań pozytywnie zweryfikowaliśmy sformułowane w rozdziale 2 hipotezy odnośnie do relacji pomiędzy porządkiem instytucjonalnym polskiego modelu kapitalizmu, przygotowaniem państwa i wybranych branż kluczowych na kryzysy egzogenne po 2020 r. oraz pracowniczymi sposobami radzenia sobie z następującymi po sobie wstrząsami społecznymi. Przeprowadzone w książce analizy stanowią wkład w dyskusję na temat modeli kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej i funkcjonowania usług publicznych w warunkach kryzysów (Crouch, 2022; Greer i Umney, 2022; Keune, 2020; Kozek, 2011; Schulten i in., 2008). Działania antykryzysowe państwa, analizowane w rozdziale 3, oraz reakcje pracowników i kadry zarządzającej (por. część III książki) wobec pandemii COVID-19 i konsekwencji wojny w Ukrainie dobrze wpisują się w model kapitalizmu patchworkowego. Państwo polskie, jak zauważała również w swoich raportach Najwyższa Izba Kontroli, było słabo przygotowane na pandemię (NIK, 2023), a pomoc uchodźcom z Ukrainy i innych krajów oparła się w dużej mierze na spontanicznej i oddolnej aktywności społeczeństwa obywatelskiego

(Pałęcka, 2022; Rudnicki, 2024). Słabość państwa wynika z takich cech patchworku, jak ograniczona komplementarność architektury instytucjonalnej i współistnienie zróżnicowanych mechanizmów koordynacji w różnych obszarach życia społecznego.

Na funkcjonowanie instytucjonalnej mozaiki nałożył się chroniczny kryzys usług publicznych w Polsce, spotęgowany przez trzy fale ich reform (liberalizacji, komercjalizacji i prywatyzacji). Urynkowanie usług publicznych, podobnie jak w innych krajach na świecie (Crouch, 2022; Stevano i in., 2021), nie sprzyjało adekwatnej reakcji na kryzys zdrowia publicznego, jednak bilans kosztów ludzkich pandemii COVID-19 w Polsce, m.in. w kategoriach nadmiarowych zgonów (Próchniak i in., 2022), okazał się wyjątkowo wysoki nawet na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Specyfika odpowiedzi na kryzys ze strony pracowników i pracownic oraz kierownictwa niższego szczebla wpisuje się w oczekiwania wynikające z idealnego typu kapitalizmu patchworkowego. Słabość instytucji formalnych i strategicznego zarządzania kryzysami ze strony państwa, podobnie jak w przypadku opisywanych w polskiej socjologii innych kryzysów, takich jak np. wielka powódź w 1997 r. (Sitek, 1997), uruchomiła działania oddolne, często innowacyjne, oparte na samoorganizacji i pomocy wzajemnej. Rzadsze były natomiast, szczególnie na tle innych krajów europejskich i USA (McCallum, 2022; Vandaele, 2021), działania o charakterze krytyki (*voice*) (Hirschman, 1995) wobec zastanych stosunków społecznych i warunków pracy. Badania wpisują się w dyskusję na temat zjawiska próżni socjologicznej w Polsce (Gardawski i Rapacki, 2021; Marody i in., 2019; Pawlak, 2018). Nasze analizy nie przeczą istnieniu różnych, często innowacyjnych form zaangażowania w działania zbiorowe o charakterze sytuacyjnym czy, jak pisze Mirosława Marody i in. (2019, s. 169), „pulsacyjnym”, pojawiającym się w odpowiedzi na bodźce zewnętrzne. Twierdzimy jednak, że wielokryzys wzmocnił lukę między instytucjami formalnymi i nieformalnymi, opisywaną w polskiej socjologii od lat siedemdziesiątych XX w. (S. Nowak, 1979), uwypuklając ponownie znaczenie nieformalnych relacji w małych grupach, w pracy i poza nią dla codziennego, „operacyjnego” zarządzania kryzysami. Analizowana zwłaszcza w części IV prywatyzacja strategii życiowych, znajdująca swoje potwierdzenie również w danych zebranych w sondażu CATI (por. rozdział 7), sprzyja raczej utrzymywaniu się *status quo* i normalizacji kryzysów niż radykalnym zmianom porządku społeczno-gospodarczego.

Kontekst wielokryzysu w Polsce analizowaliśmy zarówno z uwzględnieniem zobiektywizowanych procesów społeczno-gospodarczych i przemian, a częściej trwania instytucji, jak też dyskursu medialnego. Zaprezentowane w rozdziale 5 badania ilościowo-jakościowe dyskursu prasowego potwierdzają

obserwacje znane z literatury przedmiotu (Strolovitch, 2023; Vigh, 2008), w której wskazywano, że kryzysy chroniczne rzadko wzbudzają zainteresowanie mediów. W ich świetle nie wydaje się, aby „poważne” kryzysy, takie jak pandemia COVID-19 czy wojna w Ukrainie, stworzyły – jak miało to miejsce w przypadku wcześniejszych kryzysów w innych krajach (Rodrik, 2014) – nowe narracje polityczne, które umożliwiłyby przeprowadzenie zasadniczych reform porządku patchworkowego kapitalizmu, naprawę stanu usług publicznych czy poprawę jakości miejsc pracy. Spektakularnym przykładem jest los kategorii „pracy niezbędnej” czy „pracownic niezbędnych”, która – odmiennie niż w innych krajach na świecie (McCallum, 2022) – w zasadzie nie zaistniała w polskich przekazach medialnych (por. rozdział 5), nie przełożyła się na identyfikację zbiorowe i język opisu doświadczeń przez osoby badane (por. rozdziały 10–13) ani nie dostarczyła zasobów dyskursywnych dla związków zawodowych i ruchów pracowniczych (por. rozdział 14). Owszem, warunki pracy w badanych przez nas branżach zwróciły na chwilę uwagę mediów w 2020 r., a pracownicy i pracownice czuli się w pierwszych miesiącach pandemii nieco bardziej docenieni przez społeczeństwo, ale oba te zjawiska były krótkotrwałe i nie przełożyły się na program branżowych reform.

Być może jedną z nielicznych widocznych zmian, które odzwierciedlają dynamikę dyskursu medialnego po 2020 r., jest uformowanie się po wyborach parlamentarnych w 2023 r. koalicyjnego rządu opozycyjnych wobec Prawa i Sprawiedliwości ugrupowań, tj. Koalicji Obywatelskiej, Trzeciej Drogi i Lewicy. Można było tego oczekiwać nie tylko ze względu na niezwykle krytyczne oceny działań rządu Zjednoczonej Prawicy wobec kryzysów w naszych sondażach CATI i badaniach jakościowych, ale także z powodu sposobów konstruowania źródeł kryzysów w mediach. Kategoria kryzysów służyła – w zależności od orientacji politycznej danego medium – jako rama diagnostyczna ukazująca niekompetencję lub przeciwnie, sprawczość i skuteczność rządu Prawa i Sprawiedliwości. Dramatyczne opisy sytuacji w szpitalach czy w szkołach w okresie pandemii COVID-19 były w istocie krytyką „państwa PiS”, a inne sprekaryzowane grupy zawodowe pracowników i pracownic pierwszej linii, takie jak osoby zatrudnione w usługach kurierskich, transporcie czy magazynowaniu, przyciągnęły uwagę medialną w dużo mniejszym stopniu. W analizowanych przekazach medialnych nie pojawiło się również wyraźnie pojęcie wielokryzysu, kategorie do niego analogiczne bądź oddające fakt chroniczności kryzysów. Powiązać to można nie tylko z tabloidyzacją mediów, ale także z ich upolitycznieniem, ponieważ kategorie wskazujące na długofalowe, strukturalno-instytucjonalne przyczyny kryzysów w nieunikniony sposób uderzałyby zarówno w liberalno-lewicową, jak i konserwatywno-prawicową stronę sceny politycznej w Polsce.

Przeprowadzone przez nas badania panelowe CATI potwierdzają, że wielokryzys w niewielkim stopniu wpłynął na wizję gospodarki dobrze urządzonej, poczucie dobrostanu czy nawet zagregowane oceny jakości miejsc pracy. Trwałość społecznych postaw i wzorów zachowań okazała się – nieco zaskakująco dla nas samych, biorąc pod uwagę założenia wstępne, z jakimi przystępowaliśmy do konceptualizacji projektu COV-WORK na przełomie 2020 i 2021 r. – bardzo wysoka. Było tak pomimo dostrzegania wyraźnej hierarchii kryzysów, a nawet ujawnionych w analizie klastrowej i czynnikowej ich trzech zasadniczych konfiguracji. Wiosną 2023 r. Polacy uznawali za najbardziej dotkliwy kryzys inflacyjny (92% wskazań), następnie kryzys wywołany wojną w Ukrainie (59%), kryzys ekologiczny (57%), rosnące oprocentowanie kredytów (49%), pandemię COVID-19 (45%) i kryzys tradycyjnych wartości (40%). Najmniej badanych – i to pomimo niechętnego imigrantom (z wyjątkiem dotkniętych wojną Ukraińców i Ukrainek) dyskursu medialnego – wskazywało na osobiste dotknięcie wzrostem liczby migrantów i uchodźców w Polsce (35%). Kryzysy są w świadomości społecznej Polaków i Polek skorelowane, ale nie tworzą spójnej całości, którą określić można jako wielokryzys. Jest raczej tak, że wyróżnione przez nas klastry (konfiguracje) doświadczeń kryzysowych („wielokryzys globalny”, „kryzys ekonomiczny” i „kryzys swojskości”) rozkładają się nierównomiernie ze względu na cechy demograficzne, strukturalne, ekonomiczno-zawodowe i polityczno-ideologiczne różnych kategorii respondentów.

Pomimo poczucia dotknięcia różnorodnymi kryzysami niemal trzy czwarte respondentek i respondentów wskazywało, że jest zadowolonych z życia. Wskaźnik ten pozostał stabilny w latach 2021–2023, przy czym w obu pomiarach mniej zadowolone były kobiety, ludzie młodzi, gorzej wykształceni, pracownicy fizyczno-umysłowi, osoby zatrudnione na umowach cywilnoprawnych, pracujące w instytucjach publicznych i deklarujące niskie zarobki. Przynajmniej część z tych cech wskazuje na specyficzne i znane z dyskusji nad chronicznymi kryzysami, w tym prekaryzacją pracy oraz kryzysem opieki, obszary nieuprzywilejowania społecznego w Polsce (Grabowska, 2023; Mrozowicki i Czarzasty, 2020). Co ciekawe, gdy zapytaliśmy o różne wymiary satysfakcji z wybranych aspektów życia, to okazało się, że osoby badane krytycznie oceniają przede wszystkim stan gospodarki, zaś na przestrzeni dwóch lat między I i II falą badań poprawiły się oceny warunków pracy i życia w Polsce, choć nadal więcej badanych uważało je za złe niż dobre, z bardzo wyraźnie zaznaczoną i odzwierciedlającą dyskurs medialny i silną polaryzację polityczną społeczeństwa (por. Cześniak i in., 2020) linią podziału pomiędzy bardziej optymistycznymi zwolennikami partii rządzącej w momencie realizacji badań (PiS) i jej przeciwnikami.

Stopniowa poprawa ocen wskazywać może na tendencję do osvajania wielokryzysu, przy czym sposoby radzenia sobie z nim, jak pokazują zaprezentowane w książce zarówno badania jakościowe, jak też ilościowe, pozostają zaskakująco stabilne, odpowiadając, wspomnianej już wcześniej, kluczowej dla porządku patchworkowego roli więzi nieformalnych i mikrogrup, przede wszystkim rodziny. Ponad 81% badanych w 2023 r. (i 79% w 2021 r.) wskazywało, że może polegać na wsparciu najbliższych, zaś 43% w 2023 r. (w porównaniu z 47% w 2021 r.) twierdziło, że może polegać tylko na sobie. Jednocześnie z 40% do 34% spadł odsetek tych, którzy polegali na pomocy ze strony stowarzyszeń i organizacji. Jedynie 26% respondentów (spadek z 28%) w 2023 r. miało poczucie, że rząd pomaga ludziom takim, jak oni. Innymi słowy, badania CATI potwierdziły trwałość pęknięcia między poziomem mikrospołecznym i instytucjami formalnymi na poziomie makro- i mezospołecznym. Wnioski te są zbieżne z wynikami badań biograficznych, które wskazały na dominację sprywatyzowanych, opartych na samowsparciu i więziach rodzinnych strategii życiowych w obliczu nakładających się na siebie po 2020 r. kryzysów (rozdział 16).

Przeprowadzone badania były okazją, by po raz pierwszy wykorzystać stosowany od połowy lat osiemdziesiątych XX w. wskaźnik gospodarki dobrze urządzonej w badaniu panelowym. Porównanie pomiarów z 2021 i 2023 r. pozwoliło stwierdzić, że doświadczenie kolejnych kryzysów (pandemii COVID-19, wojny w Ukrainie) w ograniczonym zakresie przełożyło się na hierarchię wartości społeczno-gospodarczych. Wzrosło poparcie dla bezpłatnej ochrony zdrowia, ochrony stosunku pracy i protekcjonizmu, ale już nie dla zasad etatystyczno-egalitarnych. Na wysokim poziomie pozostało poparcie dla zasad rynkowych, a oczekiwanie interwencjonizmu państwowego, którego wyrazem byłoby m.in. regulowanie gospodarki i kontrolowanie cen, wyraźnie spadło między 2021 a 2023 r. Potwierdza to obserwowaną w innych badaniach silną internalizację ideologii prorynkowych w świadomości ekonomicznej Polaków (Dunn, 2008; Mokrzan, 2019; Mrozowicki, 2011). W przypadku najmłodszych respondentów i respondentek (osób pracujących, mających mniej niż 30 lat), gdzie mieliśmy punkt odniesienia z badań w 2016 r. (Gardawski, 2020), poparcie dla interwencjonizmu było ponad dwukrotnie niższe w 2023 r. (19%) w porównaniu z 2021 r. (40%), co może świadczyć zarówno o pogłębiającym się przekonaniu do zasad liberalnych, jak i braku wiary w skuteczność działań państwa w warunkach wielokryzysu, zakorzenionym w niedawnym doświadczeniu pandemii i funkcjonowania antykryzysowych polityk publicznych. Wielozmienne analizy podłużne i porównania z wynikami z wcześniejszych badań (m.in. Gardawski, 1996, 2009, 2020) wskazują jednak na trwałość trójdzielnego



podziału na wizje „tradycyjalne”, „umiarkowanie modernizacyjne” i „liberalne”, przy dominacji tych drugich, co potwierdza ich odporność na kolejne wstrząsy po 2020 r.

Z podobną trwałością w zmianie mamy do czynienia w przypadku wybranych wymiarów dobrostanu pracowników i ocen warunków wykonywania pracy, które w książce określaliśmy mianem jakości (miejsce) pracy (por. rozdział 9; Gallie, 2013; Muñoz de Bustillo i in., 2009). Jakość pracy w wielokryzysowej Polsce, analizowana na podstawie danych panelowych zgromadzonych w dwóch falach badań CATI, wydaje się utrzymywać na relatywnie wysokim poziomie. Oceniając jej stan i dynamikę w oparciu o wybrane zmienne diagnostyczne zapożyczone z Europejskiego Badania Warunków Pracy (*European Working Conditions Survey*, EWCS), możemy stwierdzić, że ani pierwotne uderzenie pandemii, ani pojawiające się w trakcie jej wygasania nowe kryzysy nie przełożyły się na złe oceny takich aspektów pracy, jak: perspektywy rozwoju kariery, równowaga między życiem prywatnym a pracą (WLB), obawy o utratę pracy i możliwości znalezienia nowej, a także satysfakcja z pracy, odnosząca się zarówno do gratyfikacji niematerialnej (uznanie, docenienie), jak i finansowej (adekwatność wynagrodzenia do wkładu). Jedynie oceny własnych szans ruchliwości pionowej na wewnętrznym rynku pracy (perspektywy kariery) widziano nieco mniej optymistycznie niż pozostałe elementy. Dobrze oceniała je około połowa ankietowanych, zarówno w I, jak i II fali badania. W trzech innych zmiennych zagregowane oceny pozytywne stanowiły od dwóch trzecich do trzech czwartych odpowiedzi. Gdy pytaliśmy o jakość pracy tych samych respondentów (panel) w 2021 i 2023 r., odnotowaliśmy w trzech wymiarach poprawę ocen (od 2,2 do 11,8 p.p.), a w jednym (obawy o utratę pracy) utrzymanie się poziomu ocen pozytywnych. Co do społecznych nagród w postaci uznania za pracę oraz postrzeganych jako sprawiedliwe zarobków, pozytywne opinie zdecydowanie przeważają: z docenieniem swojej pracy spotyka się 70% respondentów, a 64% deklaruje, że otrzymuje adekwatne do wysiłku wkładanego w pracę i jej rezultatów wynagrodzenie. Tak więc wielokryzys – podobnie jak poprzedni wielki światowy kryzys 2007–2009 (Erhel i in., 2014; Fernández-Macías i in., 2014) – nie zaburzył w istotny sposób widocznej w badaniach długoterminowej tendencji poprawy jakości pracy w Polsce.

Społeczne i organizacyjne warunki pracy również były dobrze oceniane. Nasi respondenci wypowiedający się na ich temat dwukrotnie byli z nich przeważnie zadowoleni. Między 2021 a 2023 r. oceny warunków pracy ujętych we wskaźniku w większości uległy poprawie, co zapewne można wiązać z wychodzeniem ze wstrząsu pandemii i wąsko rozumianym „powrotem do normalności”. Z 12 aspektów łącznie w siedmiu poziom opinii korzystnych

wzrósł, w pięciu pozostałych (m.in. w tym dotyczącym autorytetu przełożonych) uległ obniżeniu, ale w żadnym przypadku drastycznie. Dodać jeszcze trzeba, że – jak pokazują dane GUS – choć na polskim rynku pracy zasięg pracy wykonywanej z domu w latach 2023, 2024 tylko w niewielkim stopniu wzrósł w porównaniu z poziomem sprzed pandemii, to w społecznej świadomości zakorzeniła się możliwość i chęć świadczenia pracy w tym trybie. Co ciekawe, nasze dane z 2023 r. wskazują raczej na predylekcję do pracy hybrydowej niż pracy wykonywanej wyłącznie z domu, co jest zbieżne z wynikami innych badań świadczących o normalizacji mieszanego trybu świadczenia pracy (por. Binder, 2023; Felstead, 2022).

Zaprezentowane w części III książki studia przypadków wybranych branż kluczowych pozwoliły na pogłębienie diagnozy ocen jakości miejsc pracy w szkołach podstawowych, szpitalach, domach pomocy społecznej i wybranych działach logistyki (usługach kurierskich, transporcie drogowym i magazynowaniu) w warunkach wielokryzysu, w szczególności pandemii COVID-19, wojny w Ukrainie i wzrostu kosztów życia. Co interesujące, w wywiadach jakościowych (fokusowych i biograficznych) jakość miejsc pracy oceniana była zdecydowanie bardziej krytycznie niż w sondażach CATI. Powszechne w badanych branżach było doświadczenie chaosu organizacyjnego i informacyjnego, tworzącego przestrzeń dla oddolnych innowacji w miejscach pracy oraz dla autonomii pracowniczej. Potwierdza to obserwacje z wcześniejszych badań prowadzonych zarówno w Polsce (Drozdowski i in., 2022), jak i za granicą (Nölke, 2022; Wiedner i in., 2020). Oddolne, pracownicze innowacje pozwoliły na zachowanie ciągłości świadczenia podstawowych usług w warunkach wstrząsów zewnętrznych, takich jak pandemia COVID-19 czy przybycie do polskich szkół uchodźczych dzieci z Ukrainy w 2022 r. (Mrozowicki, 2023; Mrozowicki i Burski, 2024a). Jednocześnie badania potwierdziły obserwacje z wcześniejszych analiz o „konserwatywnym” charakterze pandemicznych innowacji (Drozdowski i in., 2022). Ich głównym celem była nie tyle zmiana warunków pracy, ile motywowana etosem pracy i opieki kontynuacja kształcenia, świadczenia usług medycznych i opiekuńczych.

Koszty chaosu organizacyjnego w warunkach nawarstwiających się kryzysów po 2020 r. ponosili nie tylko pacjenci, uczniowie czy klienci, ale także pracownicy i pracownice w branżach kluczowych. W części przypadków dochodziło okresowo do znacznej intensyfikacji pracy: w centrach logistycznych ze względu na duże ożywienie handlu internetowego w okresach lockdownów, w szpitalach i domach pomocy społecznej z powodu wzrostu zakażeń i pojawienia się dużej liczby pacjentów, w edukacji w rezultacie nagłej zmiany trybu pracy i przejścia na nauczanie zdalne, ale też później, w konsekwencji skokowego wzrostu liczby

uczniów i uczennic ukraińskich, uchodzących z własnego kraju po wybuchu pełnoskalowej wojny w 2022 r. Zmiany te w połączeniu z innymi wymiarami jakości pracy (wydłużenie czasu pracy, reorganizacja zespołów i zakresu obowiązków, nadwątlenie relacji społecznych w miejscu pracy etc.), ale też z oddziaływaniem elementów chronicznego kryzysu sektora usług publicznych (jak np. niedobory finansowe czy przede wszystkim w kontekście intensyfikacji pracy niedobory kadrowe) przekładały się na pogorszenie się sytuacji pracowniczek i pracowników po 2020 r. we wszystkich badanych branżach. Badania poszerzają o perspektywę wielokryzysu wcześniejsze analizy jakości miejsc pracy pracowników i pracownic niezbędnych prowadzone w Europie i innych krajach na świecie (Eurofound, 2023; McCallum, 2022; Stevano i in., 2021).

W III części monografii rozwinęliśmy również autorską propozycję analizy zbiorowych sposobów radzenia sobie z problemami w miejscach pracy, które przyniosły kryzysy egzogenne: pandemia COVID-19 i w mniejszym stopniu wojna w Ukrainie (Mrozowicki, 2023; Mrozowicki i in., 2025a; Mrozowicki i Burski, 2024a). W poprzednich publikacjach zespołu była ona określana jako schemat analityczny IKON (innowacja, kontrola, opór, normalizacja), który oddawał dynamikę pracowniczych reakcji na kryzys pandemiczny w miejscu pracy (Mrozowicki, 2023). Zgodnie z takim ujęciem pracownicze sposoby radzenia sobie z konsekwencjami kryzysów odzwierciedlały dwie podstawowe sekwencje: normalizacyjną i kontestacyjną. Sekwencja normalizacyjna, dominująca w zebranych materiale, zaczynała się w pierwszych fazach kryzysu egzogenego (analizowanym przypadkiem była przede wszystkim pandemia COVID-19), któremu towarzyszyło pojawienie się wspomnianych wcześniej innowacji pracowniczych (ale też do pewnego stopnia zarządczych) (Mrozowicki i Burski, 2024a). Innowacje te były znacznie częstsze w przypadku szkół, szpitali i DPS niż prywatnego sektora logistycznego, co wskazuje na opisywane wcześniej, związane przez nas z patchworkiem, problemy zarządzania kryzysowego w sektorze publicznym. Niezależnie od branży po krótszym lub dłuższym okresie chaosu i niepewności dochodziło do przywrócenia ściślejszej kontroli nad procesami pracy i ostatecznie, wraz z upływem czasu, obserwowaliśmy dojście do etapu normalizacji (oswojenia kryzysu i powrotu do różnorodnie rozumianej normalności), doświadczanej również przez osoby pracujące. W typologii Hirschmana (1995) normalizacja była najbliższa lojalności, przywiązania i trwania w organizacji pomimo wyzwań i problemów łączących się z kryzysami.

Sekwencja kontestacyjna, rzadziej obecna w materiale, zaczynała się podobnie jak sekwencja normalizacyjna, jednak w tym przypadku ostateczną odpowiedzią pracowniczą były formy hirschmanowskiej krytyki (*voice*) i rozstania (*exit*) (Hirschman, 1995) w konfiguracjach sprywatyzowanych bądź

kolektywnych działań podejmowanych przez pracowników. Warto tu wskazać na istnienie (ograniczonego, ale mimo wszystko zauważalnego) związku między specyfiką danej branży i charakterem wykonywanej pracy a tym, jak kształtowały się sposoby radzenia sobie pracowników. Działania zbiorowe (*voice*) były widoczne w zakładach pracy i branżach, w których sam proces pracy był w większym stopniu oparty na aktywności zespołowej (pomoc społeczna, edukacja i do pewnego stopnia ochrona zdrowia). Z kolei większa indywidualizacja reakcji na kryzys miała miejsce w przypadku grup zawodowych, które wykonywały pracę charakteryzującą się dużym zakresem autonomii (lekarzki i lekarze) bądź izolacji (kurierzy aplikacji, kurierzy paczkowi, kierowcy transportu międzynarodowego). Warto przy tym podkreślić, że wspomniane uwarunkowania strukturalno-organizacyjne nie były deterministyczne. Istotne były zbiorowe innowacje będące przejawem pracowniczego sprawstwa w trudnych warunkach strukturalnych. Ich przykładem są przypadki udanej mobilizacji zbiorowej przeprowadzonej w usługach kurierskich czy magazynach Amazona w okresie pandemii COVID-19 przez radykalne związki zawodowe.

Pogłębiając tematykę protestów i dialogu społecznego, ustaliliśmy (w rozdziale 14), że wstrząsy zewnętrzne po 2020 r. nie przełożyły się na żaden radykalny zwrot w zbiorowych stosunkach pracy w Polsce. Część wcześniejszych badań sugerowała, że pandemia COVID-19 i obawy przed załamaniem gospodarczym wzmacniały dialog trójstronny nawet w krajach, w których, jak w Polsce, był on chronicznie słaby (Brandl, 2022), inne jednak sugerowały trwałość wzorów przedkryzysowych (Meardi i Tassinari, 2022). Nasze analizy potwierdzają tę ostatnią tezę i są zbieżne z diagnozami sformułowanymi przez nas na wczesnych etapach badań zarówno w odniesieniu do kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 (Czarzasty i Mrozowicki, 2023), jak też kryzysu 2007–2009 i neoliberalnego zwrotu w 2015 r. (Czarzasty i Mrozowicki, 2022). Zasadnicza ciągłość w tym obszarze manifestuje się inercją i „dryfem” osłabionych instytucji zbiorowych stosunków pracy, zwłaszcza ciała dialogu społecznego (Mrozowicki, 2024a). W okresie pandemicznym i postpandemicznym ujawniały one systematycznie swoją dysfunkcyjność, a rząd jako „najcięższy wierzchołek” trójkąta dialogu realizował politykę woluntarystyczną, niekiedy ignorując partnerów społecznych. Czas wielokryzysu pokazał, że instytucje trójstronne, mimo zmian zewnętrznego sztafażu i zastąpienia w 2015 r. Trójstronnej Komisji ds. Społeczno-Gospodarczych przez Radę Dialogu Społecznego, borykają się nieustannie od trzech dekad z podobnymi problemami. Trwały wydaje się również niski potencjał mobilizacji klasy pracowniczej w naszym kraju. Wzrost liczby konfliktów pracowniczych i protestów w Polsce, na ogół słabszych niż te występujące w branżach niezbędnych w krajach zachodnich

po 2020 r. (Vandaele, 2021; McCallum, 2022), ograniczony był do niewielkiej części gospodarki i rynku pracy. Zaobserwowaliśmy ożywienie działań rekrutacyjnych związków zawodowych w części badanych branż po 2020 r., np. w DPS i logistyce. Jednak w innych branżach pandemia COVID-19 pogłębiła kryzys reprezentacji pracowniczej, czego przykładem jest edukacja, a nawet część ochrony zdrowia, gdzie działania związków były stosunkowo słabo widoczne.

W IV części książki skupiliśmy się na relacji między wielokryzysem a procesami biograficznymi oraz indywidualnymi strategiami życiowymi. Interesowało nas, czy i w jaki sposób kryzysy egzogenne po 2020 r., w tym, podobnie jak w innych rozdziałach, przede wszystkim pandemia COVID-19, znalazły odzwierciedlenie w postaci zmian w orientacjach biograficznych i jak przełożyły się na ogólne strategie życiowe rozwijane przez osoby badane. Zaprezentowaliśmy trzy kierunki potencjalnych przesunięć: reorientację, wzmocnienie i neutralizację, przy czym ta ostatnia kategoria, choć trudna do analizy, wskazywała, że doświadczanie makrokryzysu niekoniecznie musi przełożyć się na doświadczenia biograficzne. Przeprowadzone analizy stanowią wkład w dyskusję na temat biograficznych uwarunkowań normalizacji kryzysów, prezentowaną przez nas we wcześniejszych publikacjach (Mrozowicki, 2024b; Mrozowicki i Burski, 2024a), i nawiązują do tradycji badań nad relacjami pomiędzy indywidualną historią życia a kryzysami makrospołecznymi (Bertaux, 2012; Dopierała i Waniek, 2016; Kaźmierska, 2008; Wawrzyniak i Leyk, 2020).

W przypadku reorientacji biograficznej kryzysy egzogenne (przede wszystkim pandemia COVID-19) funkcjonowały jako biograficzny punkt zwrotny (Hackstaff i in., 2012; A.L. Strauss, 2013), stając się bodźcem do rekapitulacji dotychczasowego sposobu życia. Oprócz reorientacji biograficznej drugą, występującą częściej, relacją między wstrząsami a procesami biograficznymi było wzmocnienie tendencji przedkryzysowych. Strategie życiowe wypracowane wcześniej były w sytuacji kolejnych makrokryzysów kontynuowane i utrwalane. Trzecim rodzajem relacji była neutralizacja polegająca na braku powiązania między doświadczeniem wielokryzysu a uruchamianiem nowych lub wzmocnianiem wcześniejszych procesów biograficznych i strategii życiowych. Na poziomie analizy obserwowaliśmy mechanizm „przechodzenia obok” pandemii, inflacji czy kryzysu uchodźczego (por. Wróblewski i in., 2022). Analizy biograficzne zaprezentowane w rozdziale 15 pozwoliły na uzupełnienie ustaleń z badań ilościowych CATI (por. rozdział 6) na temat uwarunkowań obaw przed różnego rodzaju kryzysami, formułowanych przez badanych. Wskazały one na znaczenie czynników kulturowych (m.in. procesów indywidualizacji sposobów radzenia sobie z kryzysami oraz mechanizmów pamięci zbiorowej o kryzysach) i biograficznych (nakładania się kryzysów makrospołecznych i indywidualnych)

dla procesów wzmacniania i osłabiania (neutralizacji) narracji kryzysowych w historiach życia.

Osobnym rozpatrywanym przez nas wątkiem był wpływ wielokryzysu na strategię życiową osób badanych. Analiza przypadków z kolekcji wywiadów biograficznych z pracownikami i pracownicami kluczowymi pozwoliła nam na wskazanie dwóch głównych wymiarów opisujących ich strategię życiową: (1) wymiar więzi społecznych związany z biograficznym znaczeniem sieci i relacji społecznych dla realizacji strategii życiowych (orientacja sprywatyzowana vs. wspólnotowa) oraz (2) wymiar sprawstwa (podmiotowości) odnoszący się do ogólnych biograficznych orientacji informatorów wobec wydarzeń dziejących się w ich życiu (orientacja proaktywna vs. reaktywna). Z zestawienia tych wymiarów zbudowaliśmy typologię strategii życiowych pracowników niezbędnych, która nawiązywała do wcześniejszych analiz biograficznych prowadzonych przez zespół z Uniwersytetu Wrocławskiego i rozwijała zawarte w nich wnioski (Mrozowicki, 2011; Mrozowicki i in., 2018; Mrozowicki i Trappmann, 2021).

W skład typologii weszły: typ przetrwania (orientacja sprywatyzowana i reaktywna), typ relacyjny (orientacja wspólnotowa i reaktywna), typ zaradności (orientacja sprywatyzowana i proaktywna), typ solidarności (orientacja wspólnotowa i proaktywna). Zasadniczą obserwacją wynikającą z analizy było wskazanie, że częściej występującym scenariuszem było wzmacnianie strategii obecnych w biografii badanych przed 2020 r. i wybuchem pandemii. Wśród nich dominowała tendencja do prywatyzacji strategii życiowych. Oparcie się na własnej zaradności i relacjach w ramach grup pierwotnych (przede wszystkim najbliższej rodziny) funkcjonowało jako kluczowy zasób biograficzny ograniczający negatywne konsekwencje następnych kryzysów pojawiających się po 2020 r. Tendencja ta, zbieżna z wynikami badań ilościowych prezentowanych w rozdziale 7, odzwierciedla, z jednej strony, historycznie utrwalone w kapitalizmie patchworkowym znaczenie nieformalnych więzi w ramach mikrogrup społecznych, wypełniających luki i łagodzących niedoskonałości funkcjonowania instytucji państwowych i formalnych (Gardawski i Rapacki, 2021; Mrozowicki i in., 2025a). Z drugiej strony jest ona bardziej uniwersalna, potwierdzając odnotowane w międzynarodowych badaniach centralne znaczenie relacji i więzi społecznych jako zasobów chroniących przed konsekwencjami prekaryzacji pracy (por. Castel, 2000) i wzmacniających odporność społeczną w obliczu wywołanych ekspansją neoliberalizmu kryzysów (por. Hall i Lamont, 1993; Illner, 2021).

W świetle przyjętej w tej książce koncepcji patchworkowego kapitalizmu osvajanie kolejnych, spletających się ze sobą kryzysów, ich normalizację wyrażającą się w radzeniu sobie z nimi w sposób zindywidualizowany lub zbiorowy, ale

poza instytucjami formalnymi, można odczytywać jako radzenie sobie pomimo niedoskonałości państwa. Z jednej strony osłabia to wiarę w sprawcze państwo, neutralizując potencjał zmiany i oddolnej presji na systemowe reformy. Proces ten odczytany może być również, w kategoriach bardziej ogólnych, jako przejaw romantyzacji oddolnej zaradności i mobilizacji w ramach małych grup i wspólnot lokalnych. Odwrotną stroną celebrowania w dyskursie medialnym kryzysowej solidarności i pomocy wzajemnej jest zrzucanie na obywateli odpowiedzialności za zarządzanie kryzysami przez neoliberalne państwo (Illner, 2021). Z drugiej strony zdolność do osvajania kryzysów może stanowić uśpiony zasób biograficzny, wzmacniający rezyliencję jednostek i małych grup społecznych, do którego mogą one sięgnąć w sytuacji kolejnych wyzwań.

Warto podkreślić, że wśród zasobów biograficznych zrekonstruowanych w ostatniej części książki są i takie, które sprzyjać mogą potencjałowi solidarności, a w konsekwencji krytyce (Hirschman, 1995) i działaniom na rzecz zmian społecznych. Próżnia socjologiczna, choć jej wyraźne ślady znajdujemy w przedstawionych w książce badaniach, ma zarówno społeczno-polityczne, jak i biograficzne granice (Pawlak, 2018). Z jednej strony nieskuteczność działań państwa w obliczu kryzysów po 2020 r. uruchomiła nie tylko spontaniczne działania zbiorowe o charakterze zachowawczym, tj. mające na celu zapewnienie reprodukcji społecznej, ale także działania transformacyjne w postaci ruchów na rzecz zmian społecznych. Przypomnieć tu należy masowe protesty przeciw zastrzaniu prawa aborcyjnego jesienią 2020 r. (Grabowska, 2023; Struzik, 2023), antyrządowe i antysystemowe w swojej istocie protesty przedsiębiorców przeciwko „ograniczeniom sanitarnym” w okresie pandemii (Rak, 2021), a także odrzucenie rządów Zjednoczonej Prawicy w wyborach parlamentarnych jesienią 2023 r. Z drugiej strony badania biograficzne wskazały na granice prywatyzacji strategii życiowych. Strategie sprywatyzowane nie pozwalały na poprawę jakości miejsc pracy w sytuacji nachodzących na siebie kryzysów, a formułowane *ex post* opinie o powrocie do normalności nie przekreślały traumatycznych wspomnień chaosu organizacyjnego, złego zarządzania i braku wsparcia w pierwszych miesiącach pandemii i pełnoskalowej wojny w Ukrainie. Zaangażowanie się części osób badanych w powstawanie i rozwój nowych organizacji pracowniczych opierało się na ukształtowanych biograficznie dyspozycjach do solidarności, wynikających bądź to z relacyjności i pomocy wzajemnej w miejscach pracy, bądź to z socjalizacji politycznej. Kluczowe było przy tym wzmocnienie biograficznie ukształtowanych potencjałów poprzez wsparcie oddolnej działalności pracowniczej ze strony istniejących organizacji związkowych.

Podsumowując, do aktualnego stanu wiedzy nasza książka wnosi wartość dodaną na kilku poziomach. Na płaszczyźnie teoretycznej, podejmując

dyskusję z ujęciami systemowymi (Lawrence i in., 2021), zaproponowaliśmy oryginalną, inspirowaną teorią reprodukcji społecznej i koncepcjami Marksa i Polanyiego (por. Jayasuriya, 2023; Mezzadri, 2022a; Struzik, 2023), konceptualizację wielokryzysu jako splotu kryzysów nagłych i chronicznych, podkreślając również znaczenie jego dyskursywnych i podmiotowych wymiarów. Dokonana w książce konceptualizacja wielokryzysu kładzie szczególny nacisk na splot jego uwarunkowań uniwersalnych i lokalnych. Do tych pierwszych zaliczyliśmy kryzysogenne konsekwencje przechylenia „wahadła” Polanyiego<sup>1</sup> w kierunku urynkowienia i utowarowienia różnych obszarów życia społecznego oraz towarzyszącego mu osłabiania instytucji świata pracy w erze neoliberalnej (Greer i Umney, 2022; Harvey, 2008; Silver, 2009). Uwarunkowania lokalne (czy raczej: regionalne, środkowoeuropejskie) wiązaliśmy natomiast z kontekstem instytucjonalnym patchworkowego kapitalizmu (Rapacki 2019a, 2019b; Gardawski i Rapacki, 2021). Efektem jest wkład w dyskusję o reprodukcji i transformacji patchworkowego kapitalizmu w świecie pracy, a w rezultacie wzbogacenie o wyniki nowych badań ilościowo-jakościowych debaty prowadzonej w ramach porównawczej ekonomii politycznej nad różnorodnością współczesnego kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (por. Bohle i Greskovits, 2011; Gardawski i Rapacki, 2021; Nölke i Vliegenthart, 2009; Jasiński, 2013).

Na płaszczyźnie metodologicznej praca badawcza w toku projektu zaowocowała powstaniem w naszym „laboratorium badania wielokryzysu” oryginalnego instrumentarium badawczego, w którym szczególny nacisk położyliśmy na perspektywę pracowniczą, panelową i krytyczną, na metody mieszane (Gardawski i in., 2022), a także na wprowadzenie elementów społecznych badań uczestniczących (socjologii publicznej). W wielu miejscach książki wskazywaliśmy, jak różne rodzaje zebranych danych i przeprowadzonych analiz nawiązują do siebie i wzbogacają się nawzajem. Badania stały się okazją do rozwinięcia podejść metodologicznych stosowanych przez zespoły z Uniwersytetu Wrocławskiego i Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie w przeszłości. Po pierwsze, umożliwiły one przeprowadzenie pierwszego panelowego (dwie

---

<sup>1</sup> Jak wspomnieliśmy w rozdziale 1, Karl Polanyi (2010) opisywał zmianę społeczną w kategoriach „podwójnego ruchu”, w którym procesy utowarowienia ziemi, pracy i pieniędzy napotykają na kontrruch ze strony państwa, społeczeństwa i ruchów społecznych na rzecz ochrony tych dóbr wspólnych poprzez regulacje prawne, działania protekcyjnistyczne czy redystrybucyjne. W konsekwencji zmiana społeczna ma charakter wahadłowy, od wywołanego utowarowieniem i wzrostem nierówności kryzysu legitymizacji (władzy państwowej) do wywołanego odtowarowieniem kryzysu rentowności (kapitału) (por. Silver, 2009).



fale) badania CATI, w którym wykorzystano wskaźnik gospodarki dobrze zarządzanej, jak również wskaźnik społeczno-organizacyjnych warunków pracy (por. Gardawski, 1992, 1996, 2009b, 2013, 2021; Czarzasty, 2022). Po drugie, projekt COV-WORK, a zwłaszcza szczegółowo opisane w książce narzędzia badawcze, stanowił wkład w socjologię biograficzną świata pracy opartą na prowadzeniu mikroanaliz pracowniczych historii życia w ich szerokich kontekstach strukturalnych, kulturowych i instytucjonalnych (Mrozowicki, 2011; Mrozowicki, 2020; Tsiolis i Siouti, 2022).

Na płaszczyźnie empirycznej naszym oryginalnym „urobkiem” jest: (1) wkład w dyskusję na temat jakości usług publicznych w warunkach wielokryzysu, a przede wszystkim ich trwającego od lat urynkowania (Greer i Umney, 2022; Keune, 2020; Kozek, 2011) oraz pierwsze w Polsce szeroko zakrojone, ilościowo-jakościowe badania nad warunkami pracy, doświadczeniami i sposobami radzenia sobie z kryzysem przez pracownice i pracowników niezbędnych, a także nad dyskursem medialnym na temat ich sytuacji w czasie pandemii COVID-19; (2) wkład w dyskusję nad dynamiką zbiorowych stosunków pracy, w tym konfliktów i dialogu społecznego, zwłaszcza w kontekście sprawności instytucji w zakresie reagowania na kryzysy i ich udziału w kształtowaniu polityki publicznej (por. Brandl, 2023; Gardawski i Meardi, 2010; Ebbinghaus i Weishaupt, 2022; Urban, 2012); (3) aktualizacja stanu wiedzy o świadomości społeczno-ekonomicznej polskiego społeczeństwa, a tym samym wkład w kontynuację unikatowych badań nad tym zjawiskiem, zapoczątkowanych jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w.; (4) opracowanie oryginalnych, ugruntowanych empirycznie typologii pracowniczych reakcji na kryzys na poziomie organizacji pracy (schemat IKON) oraz typologii biograficznych sposobów radzenia sobie z kryzysami, co rozwija refleksje na ten temat w socjologii pracy m.in. w odniesieniu do klasycznego ujęcia Hirschmana (1995). Zarówno sondaż CATI, jak i analizy dyskursu oraz badania biograficzne są także przyczynkiem do rozwoju dyskusji na temat społecznych, kulturowych i politycznych uwarunkowań obecności i nieobecności różnych aspektów kryzysów nagłych i chronicznych w świadomości społecznej, pamięci zbiorowej i doświadczeniach biograficznych jednostek (por. m.in. Błaszczuk i Pieńkowski, 2025; Dopierała i Waniek, 2016; Strolovitch, 2023; Vigh, 2008).

Badania nad wielokryzysem w świecie pracy w Polsce są z natury analizowanego zjawiska projektem otwartym. Po pierwsze, w celu diagnozy długofalowych konsekwencji najważniejszych kryzysów egzogennych po 2020 r. konieczna byłaby kontynuacja badań panelowych zarówno w zakresie analiz ilościowych (CATI), jak też jakościowych (wywiady biograficzne, eksperckie i fokusowe). Po drugie, zasadne byłoby poszerzenie spektrum analizowanych

przez nas branż o sprywatyzowane usługi publiczne, które w projekcie COV-WORK reprezentowała przede wszystkim logistyka. Po trzecie, niezbędne są dalsze analizy zgromadzonego przez nas materiału w celu odkrycia różnicowań i krzyżujących się nierówności społecznych w obrębie rozpatrywanych przez nas grup zawodowych, przede wszystkim tych ze względu na płeć, wiek i status migracyjny. Po czwarte, niezwykle obiecujące są badania porównawcze nad pracowniczymi doświadczeniami i sposobami radzenia sobie z wielokryzysem w innych krajach na świecie. Badania takie pozwoliłyby m.in. na dalszą analizę relacji pomiędzy procesami uniwersalnymi, takimi jak urynkowanie, a w ostatnich latach rosnący w siłę kontrruch o charakterze nacjonalistyczno-protekcjonistycznym, a specyficznymi reakcjami na kryzys, uwarunkowanymi lokalnym kontekstem instytucjonalnym, społecznym, kulturowym i gospodarczym. Umożliwiłyby one w szczególności weryfikację hipotez o znaczeniu patchworkowego kapitalizmu dla reakcji na kryzys ze strony władz państwowych, kadry zarządzającej oraz samych pracowników i pracownic. Pytaniem otwartym jest również przyszłość kapitalizmu patchworkowego w warunkach wielokryzysu i coraz wyraźniejszego antyliberalnego zwrotu nie tylko w Polsce, ale i na świecie.

Warto wreszcie podkreślić, że otwartość projektu badań nad wielokryzysem w świecie pracy wynika również z inspiracji socjologią publiczną (Burawoy, 2009). Liczymy, że kolejne pola problemowe kształtować się będą również w toku krytycznego, podpartego wynikami naszej pracy badawczej, dialogu z partnerami społecznymi. Nasze badania wskazały, że chroniczne kryzysy przekładają się często na codzienne, zwyczajne, niespektakularne, a przez to przemilczane i zapominane w dyskursie publicznym problemy pracowników i pracownic w branżach, które są kluczowe dla codziennego funkcjonowania naszego społeczeństwa i gospodarki. Mamy nadzieję, że dzięki przeprowadzonym przez nas analizom część tych problemów udało się lepiej zdiagnozować, a także zwrócić uwagę na konieczność podjęcia działań zbiorowych i – w ostatecznym rozrachunku – politycznych w celu ich rozwiązania.